

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.В.Ясє*

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ОЛЕНИ КОМПАНА (До 90-річчя від дня народження)

Висвітлюється життєвий та творчий шлях українського історика Олени Компан. Розглядаються її історичні погляди, світобачення та наукова спадщина. Обстоюється думка про особливу роль компаративного методу в творчому доробку дослідниці.

Формування історичних поглядів того чи іншого вченого здебільшого пов'язують із традиційним переліком чинників та передумов. Зазвичай до нього відносять соціокультурне середовище буття, інтелектуальну та духовну атмосферу творчості, ідейні впливи, зрештою, самоцінний авторський досвід, якого набуває історик на тернистих життєвих та академічних дорогах. Власне, певна комбінація передумов та обставин конкретної інтелектуальної біографії у сполученні з індивідуальними нахилами, мотивами і пріоритетами створює той неповторний візерунок наукової творчості, який репрезентує самого дослідника, його самобутнє ім'я в академічному світі.

Своєрідною квінтесенцією творчості вченого є його історичні погляди та світобачення. Саме вони виявляють дослідницьку ерудицію, творчий діапазон пошуку, манеру викладу та стиль мислення певного науковця. Відтак реконструкція історичних поглядів посідає чільне місце у вивченні наукової спадщини будь-якого історика.

Однак оперування зазначеною низкою факторів та передумов суттєво ускладнюється, коли йдеться про історичні погляди українських радянських істориків 30–70-х рр. XX ст. Останні немовби заступаються офіційним радянським канонам. Адже ідеологічних норм та вимог історіописання мусили дотримуватися всі дослідники, які представляли радянську науку.

Тож наукові погляди вчених часто-густо нівелювалися вимогами радянського метанаративу, а їхня самобутність переважно зводилася до окремих тлумачень у межах догматизованої формаційної теорії. Так, за офіційними штатами радянської історіографії, в які вбиралися всі тогочасні праці, втрачався реальний образ дослідника та його неповторні історичні погляди.

Цю проблему дослідники спадщини радянських істориків зазвичай вирішують кількома способами.

Приміром, відтворюють погляди радянських учених із перспективи дореволюційних чи міжвоєнних українських наукових традицій, зокрема, прагнуть віднайти їхні елементи в тогочасних студіях, з'ясувати ставлення до своїх попередників на ниві історичної науки тощо.

Водночас аналізуються позиції тих чи інших науковців у межах самого радянського наративу, зокрема, наскільки вони вкладалися в офіційний канон, спроби розширеного тлумачення останнього, а то й виходу поза межі усталеної парадигми тощо.

Крім того, цікаві результати дає співвіднесення джерельної бази та фактографічного рівня досліджень радянських істориків з їхніми висновками й узагальненнями.

Утім, означений спектр можливостей щодо інтерпретації історичних поглядів учених помітно розширюється, коли йдеться про науковців зі схильністю до

* Ясє Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

широкої концептуальної рефлексії, зазвичай нетипової для української радянської історіографії. Зауважимо, що продукування теоретичних підходів потребує залучення більш широкого дослідницького інструментарію, вивчення якого дозволяє повніше відтворити світобачення певного ученого.

За спогадами сучасників саме до такого типу істориків належала й Олена Станіславівна Компан¹.

Її академічна кар'єра розпочалася у вересні 1947 р., коли Компан вступила до аспірантури Інституту історії України АН УРСР. На той час це була вже тридцятидворічна жінка зі складною та покрученою долею.

Олена Компан народилася 19 березня 1916 р. в Єнакієвому, одному з індустриальних центрів Донбасу. Вона походила з родини польського техника-залізничника Станіслава Ейсмонта, репресованого 1937 р. Незабаром втратила й матір-росіянку.

Зазнала чимало поневірянь, зокрема навчалася в Інституті іноземних мов (1933–1934 рр.) та Польському педагогічному інституті (1934–1935 рр.) у Києві в напруженій психологічній атмосфері тотальної підозрілості та очікування нової хвилі арештів. Адже зазначені навчальні заклади були реорганізовані, а частина студентів та викладачів репресована.

Побралася з інженером Юрієм Івановичем Компаном. 1940 р. закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Разом із чоловіком поїхала до Чернівців, де працювала науковим співробітником у місцевому краєзнавчому музеї.

На початку радянсько-німецької війни Юрій Іванович загинув. О.Компан евакуювалася із малолітньою дитиною, 12-річним братом та старим свекром до Узбекистану. Протягом кількох років була ланковою бригади бавовноробів в одному з кишлаків Ферганської долини. 1944 р. повернулася до Києва.

Отож, на час вступу до аспірантури це була особа з чималим життєвим досвідом і усвідомленим вибором. За свідченням сина О.Компан, Ярослава Юрійовича, у цьому професійному виборі важливу роль відіграли поради її другого чоловіка – відомого українського письменника Івана Юхимовича Сенченка (1901–1975)².

Наукові студії О.Компан почалися із розробки традиційної для української радянської історіографії проблематики – історії формування робітничого класу залізничної та металургійної промисловості півдня України 80–90-х рр. XIX ст. Цій темі вона присвятила свою кандидатську дисертацію, яку захистила 1950 р.

Зазначений вибір, принаймні його просторово-хронологічні межі, вмотивовувався кількома чинниками. Донбас був малою батьківщиною О.Компан, де минули її дитячі роки.

Певне значення мав і попередній досвід роботи в царині історії XIX ст. Зокрема, упродовж 1944–1947 рр. О.Компан завідувала відділом історії XIX ст. у Державному республіканському історичному музеї УРСР у м. Києві.

Вочевидь важливу роль відіграли й академічні пріоритети її наукового керівника Федора Євдокимовича Лося, який спеціалізувався на вивченні української історії кінця XIX – початку XX ст.³

Цілком природно, що перші наукові публікації О.Компан присвячені проблематиці дисертаційного дослідження⁴. Утім, уже вони виявляють її як проникливу та вдумливу дослідницю.

Приміром, вона звертає увагу на необхідність суттєвого розширення джерельної бази наукових студій з історії робітничого класу на півдні України. Зокрема, дослідниця використовує у своїх розвідках матеріали державної статистики, земські збірники, санітарні хроніки, статистичні обстеження промисловості та населення різних місцевостей, звіти фабричних інспекторів, періодичну пресу та ін.⁵

Варто відзначити, що матеріали земської статистики вважалися в тогочасній радянській історіографії ненадійним і тенденційним комплексом джерел. Відтак такі джерела використовувалися та вводилися до наукового обігу в той час лише поодинокими дослідниками.

У своїх перших студіях О.Компан приділяла неабияку увагу різноманітним категоріям робітників-рудодобувальників на Криворіжжі, що виникли протягом 80–90-х рр. XIX ст. внаслідок диференціації селянства⁶.

Здавалося, проблематика історичних досліджень з історії пролетаріату півдня України наприкінці XIX – початку XX ст. відкривала багатообіцяльні перспективи та безхмарне майбуття для академічної кар'єри. Адже вона відповідала тогочасній політичній кон'юктурі та належала до пріоритетних напрямків наукових досліджень радянської історіографії.

Утім, протягом кількох наступних років відбувається швидке перетворення фахівця з історії XIX ст. у дослідника-медієвіста, який студіює добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів.

Імовірно визначальним у цьому процесі стало залучення О.Компан до підготовки третього тому збірника «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (К 300-летию. 1654–1954)» (М., 1953. – Т.3: 1651–1654). Слід зазначити, що вона вільно володіла польською мовою, яка була вкрай необхідною для будь-якого історика, котрий студіював українську історію XVI–XVII ст.

Зрештою, варто взяти до уваги й те, що історія пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, яка розглядалася як епоха феодалізму в радянській науці, здебільшого перебувала на маргінесі тогочасних студій. Натомість перевага віддавалася історії XIX ст. і, особливо XX ст. Відтак парадигматичні канони, що панували в радянському наративі після публікації сумнозвісних тез ЦК КПРС 1954 р., все ж таки не були такими всеохоплюючими щодо пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, порівняно з історією кінця XIX – початку XX ст.

Вірогідно, наведені міркування мали певну вагу для дослідниці з широким, неординарним діапазоном мислення, що працювала в умовах радянської дійсності постсталінської доби.

Так чи інакше протягом 1954 р. з'являється низка публікацій О.Компан з української історії XVII ст., зокрема, про впливи Хмельниччини на «антифеодальні рухи» в Білорусії та Польщі⁷, а також її монографія «Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.».

Ця праця, мабуть, найкраще виявляє дослідницькі пріоритети молодого вченого, зокрема її зацікавленість історією українських міст та міщанства XVII ст. Вона збережеться протягом усього творчого шляху О.Компан. Зазначена монографія дозволяє відслідкувати й певні авторські вподобання та нахили стосовно техніки викладу матеріалу, його тлумачення тощо.

Передусім упадає в очі компаративний контекст викладу. Автор розпочинає із установчих марксистських положень про специфіку історичного процесу на теренах Західної Європи в середні віки, які співвідносить з особливостями існування Речі Посполитої⁸. Відтак для Компан властивий перехід від загальних, абстрактних роздумів, які окреслюють предмет викладу, до конкретного матеріалу, що, власне, і наповнює попередні міркування реальним змістом.

Окремо слід вказати і на структуру цієї праці. Адже більше половини монографії присвячено не стільки задекларованій темі, скільки становищу тогочасних українських міст. Тільки наприкінці студії автор висвітлює, власне, роль міщанства у добу Хмельниччини.

Зауважимо, що дослідниця прагне показати позитивні риси міщанства, тобто легітимізувати зацікавлення цією верствою у світлі марксистсько-ленінського вчення⁹. Вочевидь засобом такої легітимації є переоцінка ролі міщанства у

становленні зародків буржуазних відносин та «антифеодальної боротьби» на територіях України.

О.Компан висловлює думку про початок формування внутрішнього ринку в Україні у другій половині XVII ст.¹⁰, який нерозривно пов'язаний із піднесенням міст. Проте цей розвій міського життя на українських землях дослідниця характеризує як досить специфічний. Зокрема, вона доводить, що українські міста у складі Речі Посполитої були зв'язані феодальними путами і тому «не могли успішно виконувати своє основне призначення як промислово-торгівельні центри»¹¹.

Схожі думки про слабкість польських міст, про однобічність господарського розвитку Речі Посполитої представлені і в науково-популярних працях О.Компан¹².

Вказані тези про особливості розвитку українських міст XVI–XVII ст. були незаперечними новаціями в українській радянській історіографії першої половини 1950-х рр. Проте інші положення її монографії в цілому витримані у дусі офіційного радянського канону.

Утім, навіть наведені підходи демонструють авторські спроби розширити межі радянського наративу у першій половині 50-х рр. XX ст. та свідчать про неабияку творчу розкутість. Означені новації стають ще більш очевидними, коли взяти до уваги загальну консервативність офіційної доктрини радянської історіографії 50–60-х рр. XX ст.¹³

Взагалі розвідки Компан виявляють неординарність її мислення та широту евристичного пошуку. Наприклад, потвердження своїх думок про зародки капіталістичних відносин в Україні XVII ст. та зростання міського населення вона відшукує в найрізноманітніших джерелах, зокрема, в літературних пам'ятках.

Велику увагу Компан приділяє віршам ієромонаха Климентія Зинов'єва, якого вважає представником нижчих верств міщанства кінця XVII – початку XVIII ст.¹⁴ На думку історика, вірші Климентія містять важливу інформацію про розклад селянства та майнове розшарування в тогочасній Україні¹⁵.

Зокрема, розглядаючи вказані вірші, дослідниця відзначає, що Климентію була добре відома така категорія тодішнього населення, як «бурлака», якого вона вважає типом найманого робітника¹⁶.

Крім того, вона порівнює його вірші, присвячені різним видам ремесел, із відомою «Енциклопедією наук, мистецтв та ремесел», написаною за редакцією французького просвітника Дені Дідро¹⁷. Пізніше О.Компан навіть висловлює думку, що Климентій Зинов'єв випередив французьких учених¹⁸.

Чільне місце в її працях відводиться й проблемам історичної демографії XVII ст., позаяк густина населення вважалася за канонами радянської історіографії одним із визначальних чинників поступу.

Тому дослідниця пильно опрацьовувала польські джерела з цієї проблематики, а також прагнула провести власні підрахунки щодо заселення України в XVII ст., зокрема тодішніх українських міст¹⁹. Вона притримувалася думки, що в польській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. (А.Павінський, О.Яблоновський та ін.) істотно занижувалася кількість українського населення.

Слід відзначити, що О.Компан досить інтенсивно використовувала у своїх студіях польські джерела та літературу, особливо кінця XIX – початку XX ст. У грудні 1957 р. вона перебувала у Польщі з науковим відрядженням, зокрема, працювала у тамтешніх архівах та бібліотеках, відвідала Варшаву, Краків, Люблін²⁰.

Та найповніше погляди Компан представлені у монографії «Міста України в другій половині XVII ст.» (К., 1963), яка склала основу її докторської дисертації. Редактором цієї праці був відомий історик Михайло Марченко.

Варто підкреслити, що означена студія розглядалася автором як своєрідний творчий експеримент²¹ з огляду на недостатній стан вивчення тієї доби української історії, зокрема, тогочасних соціально-економічних відносин.

На думку дослідниці, у середині XVII ст. на українських землях існувала значна кількість міст і містечок, а їхні мешканці складали надзвичайно високу частку усього населення. Їхня загальна кількість за обрахунками історика становила 46%²².

Утім, значна частина тогочасних міст, вважає О.Компан, утворилася не в результаті відокремлення сільського господарства від торгівельно-промислової діяльності, а внаслідок низки інших причин: необхідність в оборонних пунктах, козацькі поселення, виникнення фіктивних та напівфіктивних міст та ін.²³ Відтак багато тодішніх українських міст мало переважно сільськогосподарський характер.

Отже, у більшості випадків там не було справжнього міського життя у класичному західноєвропейському розумінні²⁴. Причому навіть великі міста не стали значними центрами формування промислового та торговельного населення.

Тому Компан обстоює думку, що безправ'я міщанського стану та засилля привілейованих іноземців у містах призвели до того, що останні так і не змогли претендувати на провідну роль в об'єднанні України²⁵ та в «антифеодальній боротьбі»²⁶.

Заразом вона твердить, що, незважаючи на ці особливості соціально-економічного процесу, на українських землях відбувався розвиток нових буржуазних відносин, який тісно переплітався зі старими та низкою перехідних форм²⁷.

Вона відзначає певний розвій господарства та ремесел. Зокрема, дослідниця нарахує понад 300 професій у ремеслах і промислах на тогочасних українських землях²⁸.

Причому О.Компан розглядає промисли, які об'єднували великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, як вищий етап у розвитку тодішнього господарства, порівняно з домашньою промисловістю та цеховим ремеслом²⁹. Цю думку дослідниці поділяють і сучасні науковці³⁰.

Крім того, автор стверджує, що у другій половині XVII ст. розпочалося формування внутрішнього ринку та предпролетаріату в Україні³¹.

Водночас дослідниця наголошує на тому, що складання зв'язків між місцевими ринками на українських землях відображало початки формування національних відносин, позаяк виникнення нації спирається на єдність економічного порядку³².

Відзначимо, що для обґрунтування цієї тези вона посилається на схожу думку відомого українського історика Федора Шевченка³³.

Вказана праця О.Компан цікава й кількома своєрідними авторськими пасажими. Зокрема, історик відзначає, що «прагнення до створення української державності проявилось під час визвольної війни»³⁴.

В іншому місці вона підкреслює, що нині, коли «Україна становить суверенну соціалістичну державу, прогресивність тієї позиції, яку український народ займав у XVII ст., стає особливо очевидною»³⁵.

Зазначимо, що аналогічні думки побутували і у працях деяких українських істориків, які прагнули розсунути або модифікувати канони радянського метанаративу. Зокрема, мали місце спроби хоча б у завуальованому вигляді ввести поняття «українська державність».

Приміром, І.Бойко обстоював думку, що «входження України до складу Російської держави, згідно з рішенням Переяславської Ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Усі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом»³⁶.

У згаданому сенсі, очевидно, слід розглядати і зазначені висловлювання О.Компан.

Монографія «Міста України в другій половині XVII ст.» мала неабиякий успіх і досить швидко розійшлася серед української інтелігенції.

Про це свідчить сама О.Компан. Зокрема, у новорічній листівці до відомого українського літературознавця Василя Ілліча Півторака вона зазначає: «На жаль, я не можу вислати Вам свою книжку, яку Ви просили, бо її видали у 800 примірників і через 3 дні її вже не можна було купити»³⁷.

Зауважимо, що ця монографія не тільки відображала узагальнення й генералізацію певних розробок О.Компан, а й стала важливою віхою у формуванні її як історика. Вочевидь концептуальна частина зазначеної студії потребувала доповнень, уточнень та подальшого опрацювання. Тому дослідниця неодноразово звертається до цієї проблематики в багатьох розвідках, зокрема, прагне апробувати та конкретизувати свої концептуальні підходи з обсягу історії українських міст.

1964 р. вона бере участь у дискусії на сторінках журналу «История СССР» навколо монографії В.Маркіної «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века» (К., 1961).

Ця праця imponувала Олені Станіславівні не тільки своїми висновками про еволюцію фільварків як форми поміщицького господарства у бік буржуазних відносин, а й магістральним напрямом дослідницьких пошуків. Невипадково головну заслугу автора зазначеної студії О.Компан убачає у тому, що «вона зуміла розгледіти та виділити перехідні форми, які складають історію визрівання у надрах феодального суспільства капіталістичних відносин»³⁸.

Натомість, опоненти О.Компан та В.Маркіної вважали, що твердження автора монографії про обуржуазнення тогочасного поміщика є вкрай сумнівними, позаяк цей процес уповні міг наступити тільки з ліквідацією кріпосницьких відносин³⁹.

Взагалі ця полеміка відображала різні підходи стосовно проблеми міжформаційних стиків, що намітилися в радянській історичній науці наприкінці 50-х – 60-х рр. XX ст.

Одні вчені наголошували на існуванні різноманітних перехідних форм, а також висували тезу про поступове, суперечливе та багатоманітне визрівання початків нових економічних відносин у межах попередньої формації. Інші трималися думки про більш лінійний та жорстко детермінований характер цього процесу.

Спроби висунути конструктивні підходи з цієї проблематики здійснювалися різними вченими з тієї чи іншої дослідницької перспективи, зокрема, О.Компан на матеріалі української історії пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Недаремно колега О.Компан, Віктор Романовський, у листі до неї в зауваженому вигляді натякає на існування різних методологічних підходів серед українських істориків. «Що там робиться в інституті історії та в журналі, який редагує Шевченко. Все ж таки українські історики, деяка частина з них, тримаються старої методології, або як казав мій покійний друг «Ходять у вибиваних штанях і не хочуть міряти фабричних модних брюк»⁴⁰.

Зрештою, побутування означених підходів свідчило про необхідність, принаймні модифікації «залізобетонної» теорії суспільно-економічних формацій, яка була занадто схематичною для охоплення розмаїтого історичного матеріалу. На часі поставало питання: як хоча б частково подолати чи обійти існуючі обмеження? Різні історики подавали відмінні відповіді.

Приміром, у статті, написаній О.Компан у співавторстві із В.Маркіною, шириться думка про своєрідний симбіоз елементів міського та сільського життя на українських землях, який пов'язаний із переходами населення в міста та навпаки⁴¹.

За великим рахунком автори цієї розвідки прагнули пояснити, як відбувався процес розкладу натурального господарства та зародження нових буржуазних відносин в Україні за відсутності великих міст зі значними прошарками торгівельно-промислового населення. Адже наявність таких міст, принаймні в Захід-

ній Європі, вважалася в марксистській теорії одним із головних чинників цього процесу.

Відтак історики обстоювали тезу, що українські міста мали багато спільного зі становищем сіл⁴². На їхню думку, міста, хоча й залишалися у феодальних путах, але не були позбавлені паростків нової буржуазної формації.

Ці міркування О.Компан розвиває і в інших працях. Зокрема, вона тримається думки про появу початкових форм мануфактурного виробництва на українських землях у XVII ст.⁴³ Причому дослідниця наголошує, що початкові форми капіталістичного виробництва в Україні, здебільшого були завуальовані феодально-кріпосницькими відносинами⁴⁴.

Зауважимо, що в українській радянській історіографії 70–80-х рр. XX ст. вказані думки О.Компан відкидалися або вважалися необґрунтованими⁴⁵.

Із вивченням історії українського міста пов'язані і публікації О.Компан з обсягу спеціальних історичних дисциплін, зокрема, стаття про ономастику.

За свідченням її колеги та подруги Олени Апанович, вказана розвідка була написана О.Компан під впливом спілкування із Ф.Шевченком⁴⁶. Останній був одним із фундаторів низки спеціалізованих наукових видань, зокрема, збірника «Історичні джерела та їх використання».

У цій праці дослідниця висловлює ряд думок про прізвища, що походять від назв знарядь виробництва, ремісничих спеціальностей, хатнього начиння, музичних інструментів, місцевостей, тварин, птахів, комах, рослин і дерев, частин людського тіла та його вад, соціального становища тощо⁴⁷. Крім того, автор статті зупиняється на прізвищах, які вказують на людей іноетнічного походження чи з інших місцевостей.

Та особливу увагу вона звертає на прізвища, що віддзеркалюють тогочасні ремісничі спеціальності. На її думку, «продумано виписані і згруповані прізвища ремісничого походження стають своєрідною виробничою енциклопедією»⁴⁸. Відтак останні розглядаються автором як самотні свідчення тогочасного соціально-економічного життя.

„Що може бути об'єктивнішим за ці свідчення! Хтось, колись, дець, невідомо за яких умов кинув слівце, яке мало під собою підстави. Минають роки, десятиріччя, сторіччя, а прізвище, назва населення, як пісня, живуть своїм життям, розкривають людям свій зміст, ті думки, настрої, переживання, що несли в грудях трудящі маси українського народу», – зазначає О.Компан⁴⁹.

Взагалі розвідка про ономастику розкриває горизонт евристичного пошуку, який притаманний Олені Станіславівні як історички, що послуговується найрізноманітнішими джерелами. Водночас ця стаття виказує її специфічну увагу до фактографічних подробиць, які вона тлумачить на широкому концептуальному тлі.

У такому ж сенсі варто розглядати і її розвідку про українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело⁵⁰. Ця стаття демонструє цікаву особливість манери мислення дослідниці, яка часто-густо будувала свої роботи навколо появи певної студії чи кількох праць. Причому роздуми та міркування О.Компан, висловлені начебто з нагоди виходу у світ конкретної студії, не тільки вирізняються оригінальністю, а й виходять далеко поза її предметні та проблемні межі.

Так, у випадку із вищезгаданою статтею формальним приводом для її написання стало видання Інститутом мовознавства АН УРСР кількох українських словників XVI–XVII та кінця XVIII – початку XIX ст. У дисциплінарно-фаховому плані ця розвідка, здавалося, незаперечно належить до джерелознавчих студій.

Утім, вступні думки автора, які мають увести читача до предмета вивчення, несподівано порушують не тільки джерелознавчий, а більш широкий ракурс дослідницької проблематики. «Мова відбиває, здавалося б, невлітими риси характеру народу, особливості його світогляду, лад мислення, уподобання, одним

словом, усе те, що становить складний комплекс національної психіки. Питання про національну психіку в радянській науці досліджено дуже слабо. А втім, без дослідження особливостей її неможливо розв'язати проблеми формування нації в цілому», – відзначає О.Компан⁵¹.

Відтак читач, який сподівався одержати настанови утилітарного характеру, зокрема, щодо специфічних особливостей даного джерела, раптово опиняється перед концептуальним контекстом за межами, власне, джерелознавчої проблематики.

Зауважимо, що у викладі матеріалу дослідниця повертається до традиційної джерелознавчої канви. Вона розглядає інформаційні можливості словників як історичного джерела, висвітлює словниковий матеріал і його значення для тлумачень фактів з обсягу тогочасної науки, культури, господарства, зокрема, друкарства тощо.

Однак історик залишає у статті і більш загальну сюжетну лінію викладу, яка почасти репрезентує її концептуальні рефлексії. Зокрема, вона критикує концепцію двомовності в історії українського народу та тримається думки, що «рідна мова для народних мас була умовою існування нації, зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення»⁵².

В іншому місці Компан висвітлює значення словесного матеріалу для характеристики соціально-економічного становища України доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. «У плині часу різні події і явища, згадки про них відходять у минуле, губляться у масі інших. Але слово, яке є синтезом пережитого народом, залишається, принаймні на сторінках старих словників, несучи в собі конденсат пережитого. Не слід забувати, що віддзеркалення в слові минулого по своїй формі не індиферентне до соціального середовища, із якого слово походить», – наголошує дослідниця⁵³.

Цікавими видаються і її міркування стосовно проблеми історичного джерела, зокрема, щодо ставлення вченого до нього. Свою думку вона формулює у стислому, майже афористичному вислові: «Історик просто мусить бути одночасно і відкривачем нових джерел, і їх популяризатором»⁵⁴.

Таким чином, стаття О.Компан містить два змістовних пласти – джерелознавчий та концептуальний, які гармонійно доповнюють один одного. Звичайно йдеться про концептуалізацію з позицій соціального та економічного детермінізму, але з виразним наголосом на національно-культурницьких аспектах, що інколи навіть виглядають самоцінними щодо перших.

Варто відзначити й видову самотність зазначеної розвідки, яка синкретично поєднує риси джерелознавчого дослідження, рецензійної статті та елементи есе.

Важливим чинником для розуміння поглядів та світобачення О.Компан є розмаїття її дослідницьких практик, зокрема, як музеєзнавця, а також її праця в царині охорони пам'яток історії та культури. Недаремно О.Апанович уважала, що численні ретроспекції на теми культури та мистецтва в багатьох працях О.Компан були пов'язані з її досвідом музейного працівника⁵⁵.

Утім, у ставленні до емпіричного матеріалу О.Компан виступає не як музеєзнавець, який переймається самоцінністю останнього, а як дослідник, котрий послуговується мозаїкою фактів із культурної та мистецької минувшини, щоб збагнути сутність історичної доби.

Неабияке значення має і її діяльність на ниві охорони пам'яток історії та культури. Завдяки другому чоловіку, І.Сенченку, дослідниця ввійшла до середовища національно свідомих київських інтелектуалів – письменників, митців, діячів культури. Вона також підтримувала взаємини із багатьма відомими вченими, зокрема, листувалася з Я.Ісаєвичем⁵⁶, І.Крип'якевичем⁵⁷, А.Перковським⁵⁸, В.Романовським, М.Ткаченком⁵⁹ та ін. Відтак пієтет музейного праців-

ника до залишків старовини сполучився в її світобаченні із громадською позицією українського інтелігента тієї складної та суперечливої доби.

Невипадково 1964 р. вона разом із мистецтвознавцем Г.Логвином та істориком і шевченкознавцем М.Ткаченком виступає з ініціативою створити узагальнюючу працю «Історія української культури»⁶⁰.

Олена Станіславівна належала до ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. У грудні 1966 р. вона брала участь у роботі установчого з'їзду цієї громадської організації. Згодом дослідниця очолила секцію історії досоціалістичних формацій вищеназваного товариства, зокрема, доклала чимало зусиль для забезпечення її функціонування⁶¹.

На теренах цього товариства О.Компан опікувалася не тільки науково-організаційними питаннями, а й готувала методичні розробки⁶², широко займалася популяризаторською діяльністю. Зокрема, у другій половині 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. вона була членом редакційної колегії щомісячного республіканського радіожурналу «Скарби України», неодноразово виступала по радіо та телебаченню.

Крім того, О.Компан була близька до багатьох учасників руху шістдесятників. Вона робила грошові внески до неофіційного фонду взаємодопомоги, які розподілялися між родинами репресованих та тимчасово безробітними⁶³.

Імовірно, дослідниця прихильно сприймала культурно-просвітницьку орієнтацію на вдосконалення, реформування радянського режиму, якої трималася значна частина шістдесятників. Адже схожа світоглядна орієнтація властива й самій дослідниці, що помітно в низці її праць, принаймні у спробах розширити офіційні межі радянського наративу.

У середині 1960-х рр. з'являється й низка публікацій О.Компан з обсягу теоретичних та методологічних проблем історичної науки. Ці праці віддзеркалювали загальні тенденції, які відбувалися в радянській науці, зокрема, в медієвістиці.

За висловом російського історика-медієвіста А.Гуревича, в тогочасній соціогуманітаристиці розгорталася інтелектуальна хвиля під девізом нового прочитання К.Маркса⁶⁴. У руслі цих тенденцій слід розглядати й кілька студій О.Компан, зокрема, статтю «Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму».

У зазначеній розвідці автор, наголошуючи на закономірності та єдності всесвітнього історичного процесу, відзначає розмаїття і багатство конкретних форм, в яких він реалізовувався на теренах різних країн. Водночас вона виступає супроти штучного відокремлення історії слов'янських народів від світової та європейської історії. «Така ізоляція, – пише Компан, – виховує у молодого покоління почуття нігілізму до вітчизняної історії як історії нібито другорядної»⁶⁵.

Ця констатація дозволяє дослідниці порушити питання про невмотивоване вилучення терміна «середньовіччя» із праць українських дослідників, позаяк вона вказує на штучність такого підходу. «Як немає відокремленої історії народу, так немає й ізольованого факту або явища», – відзначає історик⁶⁶.

Фактично вістря зауваженої критики О.Компан скероване супроти механічного детермінізму, який зводив багатоманітність історичного процесу до простих, завчених схем. Останній побутував у працях багатьох радянських істориків.

Зокрема, дослідниця висловлюється супроти однобічного порівнювання у межах формальної аналогії, що обмежувалося, переважно вертикальним зіставленням генетично пов'язаних між собою подій, явищ та процесів. Вона обстоює думку про необхідність урізноманітнити дослідницький інструментарій з обсягу компаративістики за рахунок порівнювання не тільки у вертикальному (часовому), а й у горизонтальному (просторовому) зрізі історичного руху. Саме та-

ке порівняння, вважає О.Компан, дає можливість ученому розрізнити форму і зміст історичних явищ⁶⁷.

Варто відзначити, що схожі думки про призначення історико-порівняльного методу та його застосування стосовно вертикальної й горизонтальної поверхні минувшини знаходимо у працях відомого історика І.Ковальченка⁶⁸.

Спроби порівняльного зіставлення різних аспектів з історії українських міст та їхніх західноєвропейських аналогів представлені в багатьох працях О.Компан. Цей компаративний підхід, особливо в горизонтальному сенсі, скерований на виявлення змістовних, сутнісних ознак світу історії був уповні природним для дослідниці, і є важливою складовою її стилю мислення.

Улітку 1966 р. Олена Станіславівна готувала російськомовну версію своєї статті про історико-порівняльний метод для журналу «История СССР». Про це свідчить її листування із редакцією зазначеного видання⁶⁹. Утім, цей намір дослідниці так і не був реалізований.

Цікаві думки, які споріднені із розвідкою О.Компан про компаративний метод, викладені й у її брошурі «Єдність світового історичного процесу» (К., 1966).

У цій праці вона виступає супроти традиційних, апріорних підходів. Натомість дослідниця наголошує, що «історичний зв'язок зумовлює різноманітність створюваних суспільством форм. Як серед усього населення земної кулі не знайдеться двох абсолютно однакових людей, так і нема, і ніколи не було, двох абсолютних однакових суспільств»⁷⁰.

Зауважимо, що це розмаїття історичних форм вона пропонує відображати за допомогою впровадження понять меншого рівня загальності, порівняно із суспільно-економічними формаціями, зокрема терміна «епоха». «Подібно до формацій епоха містить у собі елементи, властиві лише їй, і поруч – елементи попереднього періоду, а також зародки майбутнього. Визначити точні хронологічні формації або епохи неможливо. Отже, таке визначення робиться, до певної міри, умовно...», – відзначає Компан⁷¹.

Такий підхід дозволяв розширити прокрустове ложе формаційної теорії за рахунок низки термінів, які мали відігравати певну інструментальну роль та більш адекватно упорядкувати великий фактографічний матеріал, що не вкладався у догматичні межі радянських концептуальних схем.

Співзвучні думки про введення таких понять знаходимо і у працях тогочасних відомих російських істориків М.Барга, А.Гуревича, Б.Поршнева та ін.

Від загальних роздумувань О.Компан переходить до проблем української історії. Зокрема, вона висловлює думку про «епохи місцевого значення». «Думається, що ми можемо говорити про козацьку епоху в житті українського народу XVI–XVIII ст.», – зазначає дослідниця⁷².

Заразом вона констатує існування історичних епох всесвітнього масштабу: доба Відродження, промислового перевороту, буржуазно-демократичних революцій тощо. Такі епохи, вважає О.Компан, відображають розгортання універсального досвіду людства, дозволяють з'ясувати зміст історичних перетворень.

Отже, співвідношення «епохи місцевого значення» із всесвітньою добою є одним із найпоширеніших методів у її дослідницькому інструментарії. Більше того, спираючись на «горизонтальну компаративістику», О.Компан обґрунтовує тезу про «обуржуазнювання феодального класу»⁷³ на українських теренах у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів.

Історико-порівняльний метод, іноді в дещо несподіваному аспекті, О.Компан застосовувала і в інших розвідках⁷⁴. Зокрема, у своїй рецензійній статті «Український ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства», написаній як відгук на появу перших двох томів «Історії українського мистецтва».

У зазначеній розвідці дослідниця вказує на наявність елементів ренесансу в українській культурі та мистецтві XVI–XVIII ст. «Результати такого досягнення

фактичного матеріалу з культурного життя України XVI – першої половини XVII ст. приголомшують своєю несподіваністю. Перед нами повнокровне, яскраве торжество українського відродження. Досі в працях істориків навіть не побутував термін «відродження». Віднині перед нами ставиться завдання висвітлити історію не лише відродження, а й передвідродження, так чітко окресленого на прикладах образотворчого мистецтва авторами другого тому», – відзначає дослідниця⁷⁵.

Така констатація дозволила їй висунути тезу про побутування в українській минувшині не тільки ренесансу, тобто культурно-мистецьких елементів капіталістичної надбудови за тогочасною термінологією, а й соціально-економічного базису. М.Брайчевський схаактеризував таке застосування компаративного методу як теоретичну інверсію⁷⁶.

Утім, дослідниця не обмежується цієї констатацією. Вона тримається думки про необхідність повернення до терміна «середньовіччя», який майже зник із праць радянських учених, що працювали в царині української історії⁷⁷.

Зауважимо, що Олена Станіславівна відводила історико-порівняльному методу значно більшу роль, ніж звичайному дослідницькому інструментарію. Компаративістика з обсягу горизонтального зрізу глобальної формаційної перспективи в її студіях – це спосіб інтелектуальної легітимації низки ключових понять, спроба співвіднести українську минувшину з європейською системою координат, хоч і у викривленій марксистській варіації.

Зрештою, універсалістська, наднаціональна спрямованість формаційної теорії використовувалася дослідницею у зворотному порядку – не стільки для схематизації українського історичного процесу, скільки для введення понять менш високого рівня загальності. Останні були більш адекватними для тлумачення реального фактографічного матеріалу української минувшини пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів, а також допомагали авторці схаактеризувати своєрідні риси тієї доби.

«Український ренесанс» викликав неабиякий розголос не тільки серед читачів «Літературної України», а й у республіканських партійних колах. Почасти про обставини, пов'язані з цією публікацією, довідуємося із листа О.Компан до вищезгаданого В.Півторади: «Колись я написала в «Літ. Газету» статтю «Український ренесанс». Секретар ЦК А.Скаба наказав мене зняти з роботи за неї. І от, у розпал події приїхала Апанович Ол. Мих. із Чернігова і каже, що познайомила там із В.Півтораді, і той дуже добре говорив про злочасну статтю. На другий день я отримала листи зі Львова і Харкова і теж із добрим словом. Але Ви поклали початок. Потім за мене вступився Бажан, якому також стаття сподобалася, і я залишилася на роботі. Мене тоді рік тривили і я всі деталі переживань добре пам'ятаю»⁷⁸.

Оригінальні для свого часу думки представлені і у статті Олени Станіславівни «Проблеми українського середньовіччя», яку історик М.Ждан оцінив як програмну⁷⁹. У ній авторка прагне не тільки обґрунтувати необхідність повернення поняття «середньовіччя» до широкого вжитку, а й окреслює конструктивні підходи щодо його змістового наповнення⁸⁰. На її думку, «визначення хронологічних меж у розвитку середньовічної історії на Україні, як і в будь-якій іншій країні, може дати тільки історико-порівняльний аналіз найважливіших фактів економічного, політичного і культурного життя України та інших європейських країн. Тільки на тлі праці єдиного історичного механізму і можна побачити реальну дію його деталей»⁸¹. Заразом вона звертає увагу на «уповільненість соціально-економічного розвитку і наявність численних середньовічних пережитків» на українських теренах, що зумовили «невизначеність соціально-економічних граней» між середніми віками та новим часом⁸².

Дослідниця також висловлює думку про пов'язаність соціально-економічного становища міщанства та його паліативної ролі в тогочасному міському житті з ро-

зв'язком українського козацтва. Зокрема, вона вважає, що «з'ясуванню деяких складних питань з історії українських міст допоможе докладне вивчення процесу формування такої своєрідної соціальної категорії, як козацтво, оскільки останнє в якійсь мірі виконувало ту ж саму місію в розвитку економіки, що й міста»⁸³.

Відзначимо, що на початку 70-х рр. XX ст. Олена Станіславівна дедалі частіше звертається до проблем історії козацтва у зв'язку із вивченням минулщини українських міст. Зокрема, в одній із праць вона вказує на неабияке значення існування такої віддушини в історії України, як запорізькі степи, які стали місцем зосередження втікачів із різних земель Речі Посполитої⁸⁴.

Імовірно, наведені зауваги щодо козацтва та його ролі в українській історії слід розглядати саме в контексті означених наукових зацікавлень О.Компан. Та реалізувати останні Олені Станіславівні не вдалося.

Компан виявляла неабияку цікавість до спадщини та долі своїх колег-істориків, які були репресовані радянським режимом та призабуті сучасниками. Про це свідчить її листування із бібліографом, чудовим знавцем класичних мов Миколою Суслопаровим.

Із цих епістолярних матеріалів довідуємося про зацікавлення дослідницею постатями Н.Мірзи-Авак'янц⁸⁵ та П.Клименка⁸⁶. Про останнього дослідника у співавторстві із М.Суслопаровим опублікувала невеличку ювілейну розвідку⁸⁷.

М.Суслопаров у листі до О.Компан так прокоментував появу їхньої спільної публікації: «Ви мене витягнули із небуття. Велике Вам спасибі!»⁸⁸.

Окремо слід згадати й про О.Компан як рецензента. Вочевидь саме цей вид наукової продукції значною мірою розкриває її талант дослідника, зокрема широке концептуальне мислення, здатність побачити самобутні аспекти рецензованої праці, які ведуть до несподіваних, оригінальних висновків, припущень та узагальнень.

Ці риси стилю мислення Олени Станіславівни яскраво виявилися у вищезазначеній рецензійній статті «Український ренесанс» та низці інших рецензій⁸⁹.

Приміром, у рецензії на монографію Р.Іванової про М.Драгоманова дослідниця відзначає найважливіший аспект зазначеної праці – спробу виробити новітні критерії стосовно оцінки цієї складної та суперечливої постаті. «У книжці висвітлено найістотніше та найсталіше в його діяльності, хоча зробити це було нелегко, – підкреслює Компан, – враховуючи попередні надто вже категоричні оцінки. Спадщина М.П.Драгоманова надзвичайно оригінальна, багатопланова, хоча не позбавлена суперечностей»⁹⁰.

Цікаві міркування висловлені й у рецензії О.Компан на студію О.Апанович про українські збройні сили XVIII ст.⁹¹ Зокрема, дослідниця обстоює думку, що «ліквідація певної незалежності, своєрідної структури й виборності керівництва в козацькому війську відбувалась у зв'язку і на тлі зради інтересів українського народу старшиною, поступової ліквідації української автономії російським царизмом. Різні реформи і реорганізації, що провадились царським урядом у цьому напрямі, викликали тривогу і незадоволення не лише козацького населення України, але й всього народу, оскільки всіх страшили наслідки повного підпорядкування України царській адміністрації»⁹².

Зазначена рецензія містить і цікавий авторський пасаж стосовно української державності за часів середньовіччя та ранньомодерної доби. Останній подається як своєрідна критика тези О.Апанович про початок формування збройних сил України у XIV ст. «Із таким твердженням погодитися важко, – відзначає О.Компан. – Адже вже у Галицько-Волинському князівстві, яке виникло наприкінці XII ст. і було першим етапом у формуванні української державності, існували свої збройні сили»⁹³. Ця думка певною мірою перегукується із відомими поглядами істориків першої третини XX ст. (С.Томашівський⁹⁴ та ін.) про початки формування української державності.

Талант Компан як рецензента досить точно спостеріг і прокоментував її чоловік Іван Сенченко, який уважно читав усі рукописи своєї дружини. Зокрема, він так відгукнувся про її рецензію на студію З.Млинарського та А.Сліш «Андрій Потебня – борець за спільну справу братніх народів» (К., 1957), опубліковану у журналі «Вітчизна» (1957. – № 6): «...коли я читав твої перші начерки, то мені здавалося, що рецензія по-науковому суха, а тепер із здивуванням помітив, що крізь неї, як зелень крізь щілини в дерев'яних тротуарах, пробивається пристрасна душа, благородне серце. І мені було дуже приємно відзначити, відчути і уявити для себе; значить ти і в літературі така, як у житті – багатогранна і блискуча»⁹⁵.

Варто вказати й на особливу роль національного компоненту в світобаченні та історичних поглядах дослідниці. Перекоаний інтернаціоналіст О.Компан не тільки вважала себе українським істориком, а й демонструвала це у своїх численних працях і навіть уважала себе україркою. Зокрема, в особових листках із обліку кадрів О.Компан у графі «національність» ідентифікувала себе як українка⁹⁶, хоча, за свідченням рідних та колег, була польсько-російського походження⁹⁷.

Почасти цей захід можемо розглядати як захисну реакцію особи, родина якої пройшла через горнило сталінських репресій.

Утім, у цілому йдеться про усвідомлений вибір дослідниці, яка інтенсивно працювала в царині нашої минувшини, підтримувала зв'язки із багатьма українськими інтелектуалами, переймалася проблемами охорони пам'яток історії та культури рідного краю тощо.

Академічна кар'єра Олени Станіславівни була перервана 1972 р. Це трапилося в загальному русі репресивних заходів супроти української інтелігенції на початку 70-х рр. ХХ ст.

У січні 1972 р. у Києві та Львові розпочалася нова хвиля репресій супроти українських інакодумців. Логічним продовженням заходів, скерованих на боротьбу із самвидавом та дисидентами, стала кампанія із чисток академічних інститутів від політично неблагонадійних осіб.

12 вересня 1972 р. Компан звільнили з Інституту історії АН УРСР за наказом №152. Це рішення спиралося на Постанову Бюро Президії АН УРСР за №294 від 31 липня 1972 р. «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР», зокрема вмотивовувалося необхідністю чотирьохвідсоткового скорочення бюджетного фонду заробітної плати⁹⁸.

На заваді цьому «плановому скороченню» не стало й попереднє рішення Вченої ради Інституту історії АН УРСР від 12 березня 1969 р. та Постанова Бюро відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР від 11 квітня того ж року, за якими О.Компан була затверджена на посаді старшого науково-співробітника терміном на п'ять років⁹⁹.

Разом із нею «скоротили» й інших відомих істориків – О.Апанович, Я.Дзирю¹⁰⁰. 1972 р. з Інституту археології АН УРСР звільнили й М.Брайчевського. Аналогічна доля спіткала понад 60 науковців з інших академічних інститутів¹⁰¹. Так, за буденними формулюваннями наказів і постанов упроваджувалися ідеологічні рішення, які віддзеркалювали тогочасний партійний курс.

Відтоді Олена Станіславівна була фактично позбавлена можливостей займатися науковою діяльністю, зокрема, друкуватися в академічних виданнях. Її поодинокі публікації після 1972 р. з'являлися в періодичній пресі, зокрема, на сторінках варшавського «Нашого слова» та «Літературної України».

Якщо стисло схарактеризувати історичні погляди та світобачення Олени Станіславівни, то можемо дійти висновку, що вони безперечно спиралися на марксистське підґрунтя.

Утім, це не був вульгаризований марксизм у його радянській ерзац-версії, а скоріше спроба його прочитання в національно-культурницькому дусі. Зокрема, дослідниця прагнула позбутися крайнощів радянського метанаративу, жорсткої детермінованості та апіорних схем. Вона намагалася ввести в офіційні канони тогочасної історіографії історію українського міщанства пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. Більше того, дослідниця прагнула включити саме українське середньовіччя в загальноєвропейський контекст.

Звідси спроби відновити вживання терміна «середні віки», застосування компаративного методу, оригінальні розробки проблеми міжформаційних стиків на фактографічному матеріалі з історії українських міст, теза про симбіоз середньовічного міста та села, думка про схожі функції міста і козацтва в економічному процесі в Україні тощо.

За своїм ідеалом науковості Компан була орієнтована на спієнтичний тип науково-історичних знань, що спирався на міцний соціологічний каркас, який зумовлював магістральні лінії соціально-економічної мотивації: класів, станів, прошарків, верств, груп та інших спільнот. Невипадково один із виступів О.Компан на радіо називався «Історія – точна наука»¹⁰². Зазначимо, що цю формулу неодноразово зустрічаємо в її наукових студіях¹⁰³.

Утім, домінація соціально-економічних чинників в інтерпретаціях О.Компан почасти врівноважувалася неабиякою увагою дослідниці до мистецтва та культури, що суттєво урізноманітнювало фактографічний матеріал її наукових студій.

Такі погляди та світобачення були досить поширені серед українських шістдесятників, до яких була близька Олена Компан. Вони були зорієнтовані на переосмислення марксизму, принаймні його вульгаризованої радянської варіації, у національно-культурному та загальному соціогуманітарному плані.

О.Компан відійшла у вічність 17 липня 1986 р. Це сталося майже непомітно для широкого загалу тогочасних істориків, для яких її ім'я виявилось напівзабутим. Доля і наукова спадщина Олени Станіславівни є яскравим прикладом розкутої творчої особистості в умовах радянського режиму, яка прагнула подолати, обійти ідеологічні шори та догмати тоталітарної доби.

¹ *Брайчевський М.* Розум у пустелі бездуховності // *Старожитності*. – 1993. – №3/4. – С.30; *Апанович О.* Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. пр. та спогадів: (Пам'яті О.С.Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.13.

² *Компан Я.* Взірець мого життя // Там само – С.42; про І.Ю.Сенченка див.: *Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник* / Упоряд. О.Килимник, О.Петровський. – К., 1970. – С.382.

³ *Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики»*. – К., 1998. – С.188–189.

⁴ *Компан Є.С.* З історії району великих будов комунізму на півдні України (XIX ст.) // *Вісник АН УРСР*. – 1951. – №6. – С.59–68; *Її ж.* До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880–1900 рр.) // *Наукові записки Інституту історії*. – К., 1953. – Т.5. – С.137–155.

⁵ *Її ж.* До питання про формування пролетаріату... – С.137, 138.

⁶ Там само. – С.144–145, 148–151.

⁷ *Компан О.* Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. – К., 1954. – 46 с; *Її ж.* Значення визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів у Польщі // *Історичне значення воз'єднання України з Росією*. – К., 1954. – С.90–116.

⁸ *Компан О.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954. – С.7–10.

⁹ Там само. – С.8.

¹⁰ Там само. – С.51.

- ¹¹ Там само. – С.62.
- ¹² *Компан О.* Вплив визвольної війни українського народу... – С.10–11, 14.
- ¹³ *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). – М., 2003. – С.42.
- ¹⁴ *Компан О.С.* Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії. – К., 1957. – Т.9. – С.254.
- ¹⁵ Там само. – С.263, 266.
- ¹⁶ Там само. – С.265–266.
- ¹⁷ Там само. – С.268.
- ¹⁸ *Компан О.* На поклик альбатросів // Літ. Україна. – 1986. – 31 лип. – №31. – С.7.
- ¹⁹ *Й ж.* До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. – 1960. – №1. – С.65–77.
- ²⁰ Особова справа *Компан Олени Станіславівни* // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1-л. – Спр.866. – Арк.51; *Сенченко І.Ю.* – *Компан О.С.* (14 грудня 1957 р.) // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.279. – Оп.4. – Спр.37. – Арк.7 зв.; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.102.
- ²¹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.43.
- ²² Там само. – С.73, 377.
- ²³ Там само. – С.74–75.
- ²⁴ Там само. – С.377.
- ²⁵ Там само. – С.378.
- ²⁶ Там само. – С.105.
- ²⁷ Там само. – С.382, 384–385.
- ²⁸ Там само. – С.174.
- ²⁹ Там само. – С.232.
- ³⁰ *Сас П.М.* Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С.101.
- ³¹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С.382–383.
- ³² Там само. – С.330.
- ³³ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.408.
- ³⁴ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С.139.
- ³⁵ Там само. – С.140.
- ³⁶ *Бойко І.Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. – 1968. – №8. – С.32.
- ³⁷ *Компан О.С., Сенченко І.Ю.* – *Півторадні В.І.* (Листівка, 26 груд. 1967 р.) // Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.274. – Спр.1555. – Арк.1.
- ³⁸ *Компан Е.С.* Рец. на кн.: *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961. – 223 с. // История СССР. – 1964. – №1. – С.174.
- ³⁹ *Гроссман Ю.М., Инкин В.Ф., Похилевич Д.Л.* Рец. на кн.: *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961. – 223 с. // История СССР. – 1964. – №1. – С.178.
- ⁴⁰ *Романовський В.* – *Компан О.* (10 грудня 1964 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.246. – Арк.2.
- ⁴¹ *Компан Е.С., Маркина В.А.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В.Устюгова. – М., 1966. – С.354–355.
- ⁴² Там же. – С.352.
- ⁴³ *Компан О.С.* Предпролетариат на Україні в XVII–XVIII ст. // Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т.1. – С.23.
- ⁴⁴ Там само. – С.24.
- ⁴⁵ *Историография истории Украинской ССР.* – К., 1986. – С.106.

- ⁴⁶ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – С.62.
- ⁴⁷ Компан О.С. Ономастика як допоміжна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип.2. – С.60.
- ⁴⁸ Там само. – С.61.
- ⁴⁹ Там само. – С.63.
- ⁵⁰ Компан О.С. Українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип.4. – С.24–36.
- ⁵¹ Там само. – С.25.
- ⁵² Там само. – С.28.
- ⁵³ Там само. – С.34.
- ⁵⁴ Там само. – С.25.
- ⁵⁵ Апанович О. Спогади про видатну вчену... – С.17.
- ⁵⁶ Листи Я.Ісаєвича до О.Компан // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.234. – Арк.1–12.
- ⁵⁷ Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. – К., 2005. – С.4, 130, 132.
- ⁵⁸ Листівки А.Л.Перковського до О.С.Компан // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.267. – Арк.1–2.
- ⁵⁹ Компан О.С. – Ткаченко М.М. (21 вересня 1965 р.) // ІР НБУВ. – Ф.113. – Спр.30. – Арк.1.
- ⁶⁰ Компан О.С., Логвин Г.Н., Ткаченко М.М. Створити «Історію української культури» // УІЖ. – 1964. – №2. – С.158.
- ⁶¹ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів. (Пам'яті О.С.Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.28–29.
- ⁶² Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С.314–315.
- ⁶³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К., 1995. – С.69.
- ⁶⁴ Гуревич А. История историка. – М., 2004. – С.102.
- ⁶⁵ Компан О.С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // УІЖ. – 1966. – №1. – С.41.
- ⁶⁶ Там само. – С.43.
- ⁶⁷ Там само. – С.43.
- ⁶⁸ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 2003. – С.186–187.
- ⁶⁹ Преображенський О. – Компан О. (30 липня 1966 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф.279. – Оп.4. – Спр.269. – Арк.4.
- ⁷⁰ Компан О.С. Єдність світового історичного процесу. – К., 1966. – С.24.
- ⁷¹ Там само. – С.25.
- ⁷² Там само. – С.24.
- ⁷³ Там само. – С.39.
- ⁷⁴ Компан Е.С. Общие черты исторического развития средневековых городов Грузии и Украины // Из истории украинско-грузинских связей. – К., 1971. – С.55.
- ⁷⁵ Компан О. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літ. Україна. – 1967. – 17 жовтня. – №82. – С.4.
- ⁷⁶ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан... – С.25.
- ⁷⁷ Компан О. Український Ренесанс... – С.4.
- ⁷⁸ Компан О.С. – Півторадні В.І. (6 вересня 1971 р.) // ІР НБУВ. – Ф.274. – Спр.1553. – Арк.1.
- ⁷⁹ Ждан М.Б. Рец. на вид.: Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1 // Укр. історик. – 1972. – №3/4. – С.139.
- ⁸⁰ Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.9.
- ⁸¹ Там само. – С.12.
- ⁸² Там само. – С.14.
- ⁸³ Там само. – С.13.

- ⁸⁴ *Компан О.С.* Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії // *Коліївщина. 1768: Матеріали ювілейної наук. сесії, присвяч. 200-річчю повстання.* – К., 1970. – С.102.
- ⁸⁵ *Суслопаров М.З.* – *Компан О.С.* (29 жовтня 1971 р.) // *ЦДАМЛМ України.* – Ф.279 – Оп.4. – Спр.250. – Арк.15.
- ⁸⁶ *Суслопаров М.З.* – *Компан О.С.* (7 червня 1967 р.) // Там само. – Арк.10.
- ⁸⁷ *Компан О.С., Суслопаров М.З.* До 80-річчя з дня народження П.В.Клименка // *УІЖ.* – 1967. – №7. – С.135–139.
- ⁸⁸ *Суслопаров М.З.* – *Компан О.С.* (2 листопада 1967 р.) // *ЦДАМЛМ України.* – Ф.279. – Оп.4. – Спр.250. – Арк.3.
- ⁸⁹ *Компан О.* Рец. на кн.: *Млинарський З., Сліш А.* Андрій Потебня – борець за спільну справу братніх народів. – К., 1957 // *Вітчизна.* – 1957. – № 6. – С.209–212; *Ї ж.* Книга про чорноморське козацтво. Рец. на кн.: *Голобуцький В.А.* Чорноморське казачество. – К., 1956 // *УІЖ.* – 1958. – № 2. – С.140–142; *Ї ж.* Довідник з історії Польщі. Рец. на кн.: *Mały słownik historii Polski.* – Warszawa, 1959 // *УІЖ.* – 1961. – № 4. – С.149–150; *Ї ж.* Рец. на кн.: *Логвин Г.* Украинское искусство X–XVIII вв. – М., 1963 // *УІЖ.* – 1963. – №6. – С.140–142; *Ї ж.* Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. – Львів, 1966 // *УІЖ.* – 1966. – №11. – С.147–149; *Ї ж.* Рец. на кн.: *Киценко М.* Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1967. // *УІЖ.* – 1968. – № 3. – С.154–155; та ін.
- ⁹⁰ *Компан О.* Монографія про Драгоманова // *Літ. Україна.* – 1971. – 28 грудня. – №102. – С.3.
- ⁹¹ *Ї ж.* Дослідження з історії збройних сил українського народу. Рец. на кн.: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969 // *Архіви України.* – 1969. – № 5. – С.90–92.
- ⁹² Там само. – С.91.
- ⁹³ Там само. – С.92.
- ⁹⁴ *Томашиівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С.85–87.
- ⁹⁵ *Сенченко І.Ю.* – *Компан О.С.* (30 червня 1957 р.) // *ЦДАМЛМ України.* – Ф.279. – Оп.4. – Спр.37. – Арк.1.
- ⁹⁶ Особова справа *Компан Олени Станіславівни...* – Арк. 26, 50, 63, 89.
- ⁹⁷ *Дзира Я.* Четверть століття поруч // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів: (Пам'яті О.С.Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.50–51; *Компан Я.* Взірець мого життя... – С.44.
- ⁹⁸ Особова справа *Компан Олени Станіславівни...* – Арк.1.
- ⁹⁹ Там само. – Арк.4.
- ¹⁰⁰ *Гуржій О., Капітан Л.* «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. – К., 2004. – С.62–63.
- ¹⁰¹ *Кіпіані В.* Погромний січень 72-го. Шістдесятництво як явище було «задушене» тридцять років тому // <http://www.kipiani.org/plain.cgi?260>.
- ¹⁰² Особова справа *Компан Олени Станіславівни...* – Арк.9.
- ¹⁰³ *Компан О.С.* Єдність світового історичного процесу... – С.9; *Ї ж.* Український Ренесанс... – С.4.

The life and creative pass of Ukrainian historian Olena Kompan are illustrated in the article. Her historic views, world outlook and scientific inheritance are reviewed. The thought about unique role of comparative method in creative work of the researcher is defended.